

Browndale, "Gewone huizen in een gewone wijk"

A.E. van der Bom en Ph.E. Veerman

Inleiding

"Kinderen, die in tehuizen verblijven, krijgen niet wat ze nodig hebben en wat de gemeenschap hun is verschuldigd", is een conclusie uit het onlangs verschenen Zwartboek Kinderbescherming. Deze conclusie vertolkt de gevoelens van "driehonderd mensen die dagelijks met kinderen in tehuizen werken".

Dat is één van de redenen, waarom wij iets willen weergeven van onze ervaringen in Browndale, een Canadees behandelingsstehuis, waar men op eigen wijze gezocht heeft naar oplossingen voor bovengenoemde problematiek.

Een andere reden is, dat op het Congres "Kinderbescherming en Research" een inleiding gehouden zal worden door John Brown. Hij was tot 1966 directeur van Warrendale, bekend door de daar opgenomen film. Zijn methode werd voortgezet in Browndale.

Dit centrum geeft de periodiek "Involvement" (Betrokkenheid) uit en met dit begrip lijkt Browndale ons het best getypeerd.

De kinderen in Browndale

In Browndale zijn kinderen tussen 3½ en 21 jaar. Voor mensen boven de 18 jaar wordt door het Canadese departement niet meer volledig betaald, maar zij kunnen blijven zolang er geen goede oplossing voor hen is gevonden. Kinderen met organische afwijkingen en debiele kinderen neemt men niet op.

Alle kinderen die in Browndale verblijven, zijn ernstig gestoord in hun gedrag en waren in hun eigen omgeving, een pleeggezin, inrichting of psychiatrisch ziekenhuis niet meer te handhaven.

Redenen voor opname zijn schoolmoeilijkheden, agressief gedrag, delinquentie, promiscuïteit, zwerven, brandstichten, suïcidaal gedrag en zo meer. Naast een aantal door instanties als psychotisch en autistisch gediagnostiseerde kinderen zijn er vooral kinderen, die vanaf hun prille jeugd ernstig emotioneel of pedagogisch verwaarloosd zijn.

Vaak kinderen, die van het ene pleeggezin of inrichting naar het andere zijn gegaan en voor wie Browndale, net als Barnbyn in Zweden ¹⁾ een "eindstation" betekent.

Soms neemt men kinderen op voor een korte observatieperiode van ongeveer tien dagen. De mentaliteit van de staf van Browndale is zeker zo, dat deze nog wordt verlengd, wanneer men aan de plaatsende instantie of aan de ouders nog niet een volledig – door psychiater, psycholoog, maatschappelijk werker en groepsleider samengesteld – rapport kan aanbieden. Er is een open intake en geen wachtperiode. In de korte tijd vanaf 1966 heeft dit geleid tot opname van meer dan 300 kinderen in ongeveer 60 huizen.

Therapeutische "gezinnen"

Browndale kocht eengezinswoningen in een buitenwijk van een stad. In een woning worden 4 of 5 jongens en meisjes van verschillende leeftijden geplaatst. Per wijk zijn niet meer dan 6 van dergelijke huizen. Ze staan niet naast elkaar maar zijn verspreid over de wijk.

De staf in het huis bestaat uit een jonge groepsleidster en groepsleider, aangevuld met huishoudelijk personeel en iemand voor de nacht. De hele groep tracht zoveel mogelijk als een hartelijk gezin te functioneren. Een dergelijke opzet wil het kind, dat door zijn gedrag uit de gemeenschap is gestoten, het gevoel geven dat het tóch tot een gezin behoort; een "gezin", waar ouderfiguren voor hem zorgen. Bovendien woont het kind in een huis dat niet verschilt van dat van de andere gezinnen in de buurt. Het voorkomt de discriminatie, "een kind uit een inrichting" te zijn. Ieder therapeutisch "gezin" ontvangt zijn eigen inkomen van Browndale. Het is afgestemd op dat van het gemiddelde Canadese gezin. Het beslist zelf bijvoorbeeld wat er aan meubilair bij moet komen, of het gezin een televisie of een auto nodig heeft enzovoorts. De "ouders" doen inkopen voor de maaltijden en betrekken de kinderen hierin. De kinderen ontwikkelen op deze manier begrip voor geld en verantwoordelijkheid voor wat er in hun huis bijkomt of kapot gaat.

Ieder gezin bepaalt ook waar het de vakantie zal doorbrengen. Men kan met vakantie gaan met verschillende therapeutische gezinnen samen. Zo maakten wij bijvoorbeeld mee, dat enkele gezinnen besloten de Expo in Montreal te bezoeken, een verre reis van Toronto. Het bleek mogelijk te zijn, voor deze toch ernstig gestoorde kinderen, dusdanige voorzieningen te treffen (onder andere voldoende leiding), dat men deze reis kon maken. Het meemaken van een dergelijke onderneming betekent voor een kind een verhoging van zijn gevoel van eigenwaarde. Door hun storend gedrag waren zij vroeger van veel activiteiten buitengesloten.

De onhandigheid en tekortkomingen bij een gestoord kind worden in de maatschappij vaak versterkt, doordat zij niet kunnen voldoen aan de geldende normen. Daarom brengen veel "gezinnen" de zomermaanden door in een bijzonder primitief kamp. Browndale bezit uitgestrekte bosterreinen in de provincie. Men zoekt zelf zijn terrein uit en bouwt een onderdak. De primitieve situatie van het kamp, helpt het kind, zonder krampachtigheid, aan eisen te voldoen. Rommel maken, onhandigheid, wildheid zijn toegestaan in de primitiviteit van het "pionierskamp", maar tevens kan het kind meehelpen houtjes hakken, vuurtjes stoken om het eten op klaar te maken. Een "pyromaantje" van 10 jaar genoot ervan de hele dag het vuur aan te houden. Men leert de kinderen om te gaan met messen

en bijlen, voorwerpen die meestal uit de handen van agressieve kinderen worden gehouden. "De onderdrukte agressiviteit in onze maatschappij heeft het gebruik van dergelijke voorwerpen met vele taboes omringd" ²).

Gemiddeld is er op twee kinderen één groepsleider; gerekend met specialisten en huishoudelijk personeel wordt dit één op één. Dit is financieel mogelijk doordat men geen hoge kosten heeft voor het onderhoud van grote gebouwen en vele groepsleiders in opleiding zijn in Browndale. De "verpleegprijs" voor kinderen is iets lager dan wat de instanties in Canada betalen bij opname in een kindertehuis of psychiatrische inrichting. De open intake is mogelijk, omdat steeds eengezinswoningen worden aangekocht, wanneer er in andere huizen geen plaats meer is.

Enkele gezinnen wonen op boerderijen in de provincie. De gezinseenheid is daar iets groter, bijvoorbeeld 6 tot 8 kinderen. Men heeft er meer mogelijkheden om dieren te houden (bijvoorbeeld paarden) en er kan meer aan sport worden gedaan.

De gezinnen van Browndale zijn over heel Canada verspreid. Dit jaar opent men de eerste huizen in verschillende Amerikaanse staten.

De buurt

De maatschappij maakt op twijfelachtige gronden scheidslijnen tussen "ziek" en "gezond". Voorts trachten de zogenaamde "gezonden" de anderen, "die buiten de hoofdstroom van de maatschappij vallen tot aanpassing te brengen" ³). Ongelukkigerwijs betekent dit, dat de "gezonde mensen" niet meer voor verandering openstaan en opgeven te "groeien". Het etiketten plakken van "ziek" en "gezond" is een zeer relatieve zaak. Over de geestelijk gestoorde schreef Michel Foucault, dat ze "melaatsen van deze tijd zijn" ⁴). In onze maatschappij is men gewoon, gestoorde kinderen "ergens op te bergen".

Op het moment dat een eengezinswoning betrokken werd door een Browndale-gezin gaf dit enige reacties in de buurt. De reacties – positief of negatief – bleken te verschillen van wijk tot wijk, van dorp tot dorp. Men wist dat deze kinderen opgenomen waren in verband met hun afwijkend gedrag. Soms gaf het schrikreacties en angst, dat deze Browndale-kinderen de eigen buurtkinderen zouden "beïnvloeden". Men had zich veilig gewaand, maar "de gestoorde zijn onder ons".

In sommige meer welgestelde wijken waren er negatieve reacties omdat men bang was dat de waarde van de huizen zou dalen, de buurt zou degraderen. In de wijken waar dit gebeurde werden in het begin zelfs processen aangespannen, maar de rechter oordeelde dat de Browndale-gezinnen als gezinnen functioneerden en dus konden wonen waar zij wilden. De ouders bleven langer angstig dan de kinderen, die spoedig samen speelden. De buurtkinderen bleken namelijk graag in Browndale-huizen te komen. Er waren altijd

groepsleiders die tijd en aandacht voor hen hadden en niet alle fantasieën en emoties gevonden. Kinderen uit de buurt konden ook deel nemen aan allerlei vormen van vrije expressie die voor de Browndale-kinderen georganiseerd werden. Aan de buurtbewoners drong zich de vraag op: "waar ligt de grens tussen ziek en gezond". Browndale-kinderen waren in sommige opzichten creatief en fantasierijk. Zij verschilden uiterlijk niet van hun eigen kinderen. Nu zag de buurt de Browndale-kinderen natuurlijk alleen, als zij in staat waren om naar buiten te kunnen. Op momenten dat het Browndale-kind verward, agressief of destructief werd, ving men het thuis op.

Begeleiding van de buurt door maatschappelijk werkers, informatie op verschillende bijeenkomsten en gesprekken met angstige bewoners, hadden tot resultaat dat begrip ontstond voor "afwijkend" gedrag en de houding ten opzichte van de kinderen veranderde. In één van de buurten had deze samenwerking tot gevolg, dat er een nauwe samenwerking ontstond tussen de staven van een school en Browndale⁵). Men besloot tot het samen ondernemen van verschillende activiteiten. Enkele buurten zullen niet in staat zijn, dergelijke huizen te accepteren. Er zou namelijk teveel agressie door vooroordelen kunnen loskomen tegen het Browndale-gezin wat nadelig zou kunnen inwerken op de kinderen. Terecht stelt Justin Simon in "Involvement" dan ook de vraag "hoe volwassen is uw gemeenschap?"⁶).

Behandeling

Een kind kan alleen emotioneel groeien als er een hechte en veilige relatie is met een ouderfiguur, die – vooral als het kind emotioneel jong is – op alle momenten aanwezig is, dat dit nodig mocht zijn. Dat is, in het begin, vrijwel steeds. De groepsleider zal als ouderfiguur proberen tot een wezenlijke relatie met het kind te komen, zodat er een gevoel ontstaat van "bij elkaar te horen" en zodat het kind voelt dat het gewenst is en geaccepteerd wordt zoals het is. Het gestoorde kind zal grote moeite hebben dit gevoel te ontwikkelen, daar de ervaringen in het verleden meestal anders waren. Een kind, dat als baby in een gezin opgroeit, krijgt niet op verbale wijze het gevoel van geaccepteerd zijn overgedragen maar door koestering, zorg en bescherming waardoor een veilige introductie tot stand komt in de wereld rondom hem heen. Een gestoord, diep verwaarloosd kind is emotioneel vaak niet ouder dan een zuigeling of jonge kleuter. Daarom zal men hem in Browndale op die leeftijd tegemoet treden en ziet men ook grote kinderen vaak dicht bij hun ouderfiguur blijven en op schoot zitten. Het non-verbale is in onze cultuur, ook bij behandelingen, onderontwikkeld, Schachtel schreef hierover dat "juist in het tasten-aanraken een duidelijk signaal wordt gegeven dat de ander aan-

wezig is. Tasten-aanraken verbindt de ervaring in eigen organisme met de ervaring dat een signaal van buiten komt" 7).

Wij zijn gewend om gevoelens verbaal over te dragen, terwijl deze zich juist meer uitdrukken in het non-verbale. Dit non-verbale speelt vooral een grote rol in de gewone dagelijkse gebeurtenissen. Deze worden in Browndale dan ook aangegrepen om "zorg" uit te drukken en in het hier en nu te gebruiken als therapeutische ervaring.

Alles kan dan belangrijk zijn: opstaan, eten, spelen, niets doen, zich terugtrekken, slapen. Het kind laat zich in al deze gebeurtenissen kennen en is, zonder zich daarvan bewust te zijn, uitermate gevoelig voor het reageren van de ander hierop. Merkt het kind dat de ouderfiguren zich steeds van zijn aanwezigheid bewust zijn, dat het geaccepteerd wordt in zijn moeilijkste gedrag, dan ontstaat een eerste gevoel van veiligheid, een begin van een relatie, doordat het kind telkens even die zorg beantwoordt.

De wijze waarop deze ouderlijke zorg wordt gegeven bepaalt de therapeutische werking van het milieu. "Emotioneel gestoorde kinderen vernietigen echter vaak onze beste pogingen om hen de nodige zorg te geven door de manier waarop zij ons afwijzen of weigeren mee te doen aan de dingen van alle dag. Als een kind wordt toegestaan om deze zorg voor hun wel en wee te verstoren, dan is al ons goede inzicht verspild in een vruchteloze strijd, die zowel door de volwassene als het kind wordt verloren" 8).

Vaak geeft een kind kleine aanwijzingen dat het niet mee wil doen, onrustig of angstig is. De groepsleider die het kind kent zal dit opmerken. Hij kan een klein "geschilpunt" aangrijpen om emoties over achterliggende problematiek naar boven te brengen en aan de orde te stellen. Daar het kind in vrijwel alle dagelijkse bezigheden zulke aanwijzingen geeft kan de emotionele uitbarsting enigszins gestructureerd worden. Wanneer dan, in een dergelijke uitbarsting, alle contact door het kind wordt afgeweerd en het destructief tegen zichzelf en zijn omgeving wordt, moet de groepsleiding veiligheidswaarborgen kunnen geven, waardoor hij toch het contact met het kind niet verliest. Mogelijkheden als afzondering of uitschakeling door een injectie worden daarom afgewezen door Browndale. Evenmin houdt de toegepaste tolerantie in dat men het kind zonder meer zijn gang laat gaan en het van een afstand beschouwt. Er is een volledig geïnvolveerd blijven in zijn gedrag, men tracht het te begrijpen en waakt ervoor dat het niet bedreigend voor het kind en voor anderen wordt. Als dit toch gebeurt zal beschermend moeten worden ingegrepen. Dit kan omdat het constant met elkaar in contact blijven de vaste basis vormt voor de relatie tussen groepsleider en kind. Zo is het een principe waarvan groepsleiding en kinderen nooit afwijken om elkaar te melden dat men naar buiten gaat of binnen komt. Het kind wordt daarmee bewust gemaakt van zijn komen en gaan. Dit werkt vooral heilzaam voor kinderen, die aanhoudend in een fantasiewereld rondlopen en voor kin-

deren die de neiging hebben tot zwerven of erg impulsief zijn. Zij worden op die manier bewust gemaakt van zichzelf, van ruimte, plaats en tijd, hetgeen bij inrichtingskinderen onvoldoende ontwikkeld wordt. Wanneer een kind verward rondloopt of verstrikt is in emoties, wordt hem gevraagd zich in en uit te melden van kamer tot kamer, zodat kind en leiding steeds weten waar ze zich bevinden, en in contact kunnen blijven. Als een kind vergeet zich in of uit te melden, weet de groepsleiding dat er iets met hem aan de hand is. Dreigt een kind te ontremmen dan wordt het contact ook volgehouden. Het kan dan gebeuren, dat het kind fysiek vastgehouden moet worden; getracht wordt de gevoelens die aan dit gedrag ten grondslag liggen naar buiten te laten komen. Dit fysiek tegenhouden heeft dikwijls de schijn van een gevecht, want het kind verzet zich tegen de belemmering die hem wordt opgelegd, het wil weglopen, schoppen, slaan. Voor zover het geen kwaad kan, wordt het deze vrijheid gelaten maar er zijn duidelijke grenzen. De grootheidsfantasie bijvoorbeeld dat het de wereld kan vernietigen of iedereen kan schaden wordt opgevangen in een andere realiteit. Naarmate dit meer doordringt wordt gecommuniceerd, meestal – voornamelijk in het begin – op een non-verbale wijze. Er komt een gevoel van opluchting-rust, waarna – vooral omdat er al een zekere relatie bestaat – het mogelijk blijkt om over de geuite gevoelens na te praten. Dit gedrag, waarvoor het kind vroeger werd gestraft en daardoor werd geïsoleerd, heeft nu juist het tegenovergestelde gevolg. Het kind blijft de verbondenheid voelen.

Op veilige tijden en op veilige plaatsen mag het kind in Browndale geheel zichzelf zijn, op de eigen emotionele leeftijd. Een kind dat men laat regrediëren hoeft en wil dit niet de hele dag doen, maar wordt heen en weer geslingerd tussen gevoelens en gedrag van zijn emotionele leeftijd en die van zijn chronologische leeftijd. Wel is het zo dat bij het ene kind de perioden van regressie langer en intensiever zijn dan bij het andere.

Er zijn kinderen die, wanneer de regressie doorbreekt, tijdelijk niet naar school kunnen gaan, omdat ze het ouder-contact de hele dag nodig hebben. Een dergelijke langdurige regressie vindt plaats in nauw overleg met de psychiater.

Juist in de dagelijkse omgang met kinderen doen zich allerlei therapeutische en pedagogische mogelijkheden voor. Therapie en opvoeding grijpen in elkaar. Men spreekt dan ook niet over behandeling, maar over "de draad opnemen waar de opvoeding is blijven steken". Het therapeutische bestaat in het constante begrip voor de actuele situatie, de actuele gevoelens op grond van het verleden, de mogelijkheden deze gevoelens uit het verleden her te beleven en op betere wijze te integreren.

Groepsleiding

Het is opmerkelijk hoeveel mensen uit heel Noord-Amerika naar Browndale toekomen,

er enige jaren vol enthousiasme werken, om daarna door te studeren om eventueel als specialist of supervisor terug te komen.

De oorzaak van deze aantrekkingskracht op jonge mensen zou kunnen liggen in het feit, dat Browndale een therapeutisch centrum wil zijn, zowel voor hen die er zijn opgenomen, als voor hen die er werken. In Browndale is het mogelijk om voor eigen mening en gevoelens uit te komen, zonder hiervan schade te ondervinden. Een levenshouding van openheid en echte emoties, waarvoor men zich niet hoeft te schamen. Men staat er open voor veranderingen in de mensen zelf en daardoor ook in de maatschappij. Dit leidt ondermeer tot politiek bewustzijn. Het trekt mensen aan die genoeg hebben van de consumptiemaatschappij en werkelijke communicatie met anderen wensen.

De meeste jonge mensen die men aanneemt hebben hun middelbare school voltooid en hebben vaak al een paar jaar gestudeerd. Voldoende groepsleiding aantrekken is het grote probleem in kindertehuizen in Canada. In Browndale zegt men, dat dit probleem door de kindertehuizen zelf is gecreëerd, daar veel tehuizen menen dat een groepsleider "totdat hij een expert is niet met mensen kan werken". In Browndale geeft men een staflid de opdracht "wees als een vader of een moeder voor dit kind" en het blijkt een opdracht die goed wordt begrepen.

Verder is het nodig, als men met emotioneel gestoorde kinderen gaat werken, zichzelf te leren kennen, oog te krijgen voor eigen emoties, reacties, gevoeligheden, overdracht en tegenoverdracht. De kinderen spelen dikwijls in op de neurotische trekken van de ouderfiguren; dit hebben zij eerder gedaan bij verschillende pleeggezinnen of inrichtingen, waardoor waarschijnlijk zoveel teleurstellingen en overplaatsingen konden ontstaan. Alleen door diepgaande therapie van de groepsleiding is een dergelijk vastlopen van de relatie te voorkomen. Groepstherapie wordt als voorwaarde voor de medewerkers gesteld. De kinderen vinden het vanzelfsprekend dat ook de groepsleiding een paar uur per week naar hun eigen therapie gaat. Verandering is een pijnlijk proces. Een groepsleider die een dergelijk proces ondergaat, zal waarschijnlijk beter begrijpen wat hij van het kind vraagt. Onder meer in verband met de "holdings" is het noodzakelijk dat de groepsleiding de eigen behoeften kent, omdat anders deze – maar ook andere situaties – gemakkelijk tot seksuele of agressieve "acting-out" zouden kunnen leiden.

Aan Browndale is een tweejarige opleiding voor groepsleiders verbonden. De docenten zijn dezelfde specialisten (psychiaters, supervisors, groepstherapeuten) die ook in de "gezinnen" komen voor individuele adviezen en therapieën. De theorie wordt aan de hand van de praktijk duidelijk gemaakt; gedrag wordt in begrijpelijke termen verklaard en in-voelbaar gemaakt.

Doordat Browndale, na vrij korte sollicitatie-gesprekken, groepsleiders zonder speciale opleiding – gericht op kinderverzorging en opvoeding – aanneemt, komen er ook mensen die na korte tijd merken, dat dit werk hun niet ligt. Zij vertrekken meestal zonder rancune, omdat zij vanaf het begin in de therapiegroepen zijn opgevangen en hierin, als zij dat willen, mogen blijven na hun vertrek. Het salaris van een groepsleider kan oplopen tot dat van een specialist.

De groepsleiding heeft de belangrijkste, voortdurende relatie met het kind en is de identificatiefiguur. Het wezenlijke groeiproces geschiedt in de relatie met deze ouderfiguren. Maar zij staan niet alleen voor hun taak. Het hele werk wordt gedragen door een grote, zeer deskundige en ervaren staf van psychiaters, psychologen en "supervisors". De groepsleiding kan gebruik maken van de verschillende specialisten, maar blijft verantwoordelijk voor de uitvoering van de beslissingen. Hij zal dus achter het gezamenlijk opgestelde behandelingsplan moeten kunnen staan.

De specialisten en "supervisors" zijn 24 uur per dag en 7 dagen in de week bereikbaar. De supervisor van de wijk loopt iedere dag even aan om de dagelijkse problemen door te nemen. Door hun grote ervaring kunnen zij nog verborgen moeilijkheden opmerken en die met kind en leiding bespreken. In enkele zeer moeilijke situaties zal de "supervisor" actief meehelpen. De psychiater brengt vaak een dag door in verschillende therapeutische gezinnen van een buurt. Hij heeft op die manier de mogelijkheid het kind in zijn veilige omgeving mee te maken en daar gesprekken met hem te hebben. De groepsleider krijgt op die manier een ruimer inzicht in de problematiek van het kind, zodat hij er verder mee kan werken. Zodra het kind daartoe in staat is zijn er mogelijkheden voor individuele en groepstherapie of casework. Wanneer de psychiater het kind ziet, gaat de groepsleider vaak mee, tenzij het kind nadrukkelijk verzoekt alleen te gaan. Voor intake, vertrek of overplaatsing van het ene gezin naar het andere ligt de uiteindelijke beslissing op directieniveau.

Groepswerk met ouders

Wanneer een kind wordt opgenomen, vraagt men de ouders mee te doen in een therapiegroep voor ouders, indien de geografische afstand dit toelaat. Groepstherapie met deze ouders, die zelf vaak een gestoord gedrag vertonen en verwaarloosd zijn, bleek beter aan te slaan dan begeleidende contacten van één ouderpaar. De ontdekking voor hen dat er vele andere ouders waren die dezelfde problematiek hadden, gaf veel steun. Daarna kon men veelal dieper ingaan op de eigen en huwelijksmoeilijkheden.

Wanneer bij het kind in Browndale veranderingsprocessen in gang zijn en de ouders hebben geprofiteerd van de groepstherapie, kunnen veelal gezinsgesprekken met ouders en kind samen worden georganiseerd om tot een thuisplaatsing te komen.

Nazorg

Eigenlijk geldt de nazorg voor iedereen: zowel de groepsleiders die weggaan en in de therapiegroep kunnen blijven participeren, als de grotere kinderen die langzamerhand ook in groepstherapie komen en in de therapiegroep kunnen blijven als ze Browndale hebben verlaten. Ook weer herenigde gezinnen onderhouden veelal contacten met Browndale.

Slot

Martin Gula schreef: "Inrichtingen stappen hoe langer hoe meer af van de koele, onpersoonlijke, steriel aandoende sfeer en gaan een omgeving creëren die hartelijk en persoonlijk gericht is, hoop geeft en waar men met humor de dingen bekijkt. Dit betekent een unieke behandelingswaarde" ⁹⁾.

Onze ervaring in Browndale is dat dit daar inderdaad gebeurt. Wij zouden er voor willen pleiten dat "inrichtingen" worden afgeschaft en gestoorde kinderen worden opgenomen in "gewone huizen in een gewone wijk".

Literatuur

- 1) Frans, K. Gezinsgecentreerde behandeling van een restgroep van de kinderbescherming in Zweden; Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, juli/augustus 1969, pag. 286 - 292.
- 2) Van Ussel, J.M.W. Geschiedenis van het seksuele probleem, Meppel, 1969, J.A. Boom en zoon, pag. 69.
- 3) Interview met Dr. Gustaaf de Cocq door Philip E. Veerman, verschijnt in het juni nummer van "Verdanda".
- 4) Foucault, Michel. Madness and Civilization, A History of Insanity in The Age of Reason, New York, 1965, Pantheon Books. Aangehaald bij: Henry Hicks, Unused Human Resources for Mental Health, Involvement, zomer 1969.
- 5) Shephard, Gloria. In Newmarket, Ontario, Canada: Co-operation between School and Treatment Centre, Involvement, zomer 1969.
- 6) Simon, Justin. How mature is your community?, Involvement, zomer 1969.
- 7) Schachtel, Ernest G. Metamorphoses, On the Development of Affect, Perception, Attention and Memory, New York, 1959, Basic Books, Inc.
- 8) Brown, John L. aangehaald bij: O. Weininger; A little girl's search for sexual identity, Involvement, zomer 1969.
- 9) Gula, Martin. Child-Caring Institutions, Their New Role in Community Development of Services, Children's Bureau Publication No. 368, Washington, 1958, Unites States Printing Office, pag. 15 - 18.